
Genocid nad Romi in Sinti v Sloveniji med drugo svetovno vojno:
od prepoznavanja in komemoriranja do preprečevanja izkrivljanja zgodovine
*Genocide of the Roma and Sinti in Slovenia during the Second World War:
From Recognition and Commemoration to Prevention of Distortion of History*

Alenka Janko Spreizer

Univerza na Primorskem Fakulteta za humanistične študije Koper
alenka.janko.spreizer@fhs.upr.si

Izvleček

Članek prinaša pisanje o dolgotrajni poti k pripoznavanju genocida nad Romi v Evropi, od povojnega dolgoletnega molka vse do pobud za ohranjanje kolektivnega spomina s komemoriranjem. Besedilo predstavlja izsledke projekta Boj proti izkrivljanju genocida nad Romi v jugovzhodni Evropi - ključni element za razvoj strategij proti rasizmu ter protidiskriminacijskih politik in praks ter študijo primera Slovenije o obravnavanju genocida nad Romi, komemoriranju in izkrivljanju ter njegovem zanikanju. Po kratki predstavitvi prizadevanj za priznavanje genocida nad Romi sledi zgodovinski oris preganjanja Romov in Sintov na ozemlju današnje Slovenije pred ter med drugo svetovno vojno. Posebna pozornost je posvečena analizi tiska pred drugo svetovno vojno in analizi intervjujev z izbranimi sogovorniki o raziskovanju, izobraževanju ter komemoriranju inkulturi spominjanja po letu 2010. Besedilo prinaša tudi analizo diskurza o izkrivljanju genocida nad Romi in priporočila za prihodnje zgodovinsko-anthropološko raziskovanje ter ohranjanje spomina na genocid nad Romi med drugo svetovno vojno v širši javnosti.

Ključne besede: genocid nad Romi, kultura spominjanja, Slovenija, druga svetovna vojna

Abstract

The article provides an account of the long path towards the recognition of the genocide of the Roma in Europe, from the long silence after the war to the initiatives for preserving collective memory through commemoration. The text presents the findings of the project 'Combating the distortion of the Roma genocide in South-Eastern Europe - a key element for the development of anti-racism strategies and anti-discrimination policies and practices' and a case study of the Roma genocide, commemoration and distortion, and denial in Slovenia. After a brief presentation of the efforts for recognition of the Roma genocide, a historical outline of the persecution of Roma and Sinti in the territory of present-day Slovenia before and during the Second World War follows. Particular attention is paid to an analysis of the pre-World War II press and interviews with selected interviewees on research, education and commemoration, and the culture of remembrance after 2010. The text also provides an analysis of the discourse on distortion of the Roma genocide and recommendations for future historic-anthropological research and the remembrance of the Roma genocide during World War II among the broader public.

Keywords: genocide of the Roma, memory culture, Slovenia, Second World War

Izhodišče

Zakaj danes govoriti o genocidu nad Romi¹ med drugo svetovno vojno (2. SV)? Zakaj sploh ohranjati spomin na žrtve in preživele genocida nad Romi, glede na to, da je od druge svetovne vojne minilo skorajda osemdeset let?

Ob koncu 2. SV so si voditelji in aktivisti prizadevali za vzpostavitev novih institucij, ki bi spodbujale mednarodno sodelovanje in obvarovale mir. Obenem so si prizadevali za vzpostavitev novih mednarodnih standardov, zakonov in pogodb v upanju, da bodo v prihodnosti preprečili zločine, kakršne je zagrešila nacistična Nemčija. Poljski judovski odvetnik Raphael Lemkin je sodeloval z Združenimi narodi pri pisanju Konvencije o genocidu. Ob seznanjenju z masovnim pobojem Armencev med prvo svetovno vojno je bil zgrožen, da v mednarodnem pravu ne obstaja zakon kot podlaga za sankcioniranje. Lemkin, ki je v holokavstu izgubil 49 družinskih članov, je leta 1948 poskrbel, da je »zločin brez imena« dobil ime. Skoval je izraz iz starogrškega pojma *genos* (rasa, pleme) in latinskega *cide* (ubijanje) – genocid, ki pomeni uničenje naroda ali etnične skupine. Po tvorbi pojem ustreza besedam, kot so tiranomor, umor, detomor itd. Zapisal je: »Genocid je uperjen proti nacionalni skupini kot entiteti, vpletena dejanja pa so uperjena proti posameznikom, ne v njihovi individualni vlogi, ampak kot članom nacionalne skupine« (Facing History and Ourselves 2016).

»Moralno spominjanje« (angl. *moral remembrance*) danes predstavlja program za obeleževanje človekovih pravic, ki so ga po 2. SV in

pozneje izoblikovale transnacionalne institucije, kakršne so npr. Združeni narodi in Mednarodna zveza za spomin na holokavst (International Holocaust Remembrance Alliance – IHRA).² Moralno spominjanje predpisuje standardne za »ustrezne načine spominjanja«, ki naj bi jih upoštevale države pri ukvarjanju z dediščino množičnih zlorab človekovih pravic. Moralno spominjanje zajema standardizirane skupine norm, ki so utemeljene na normativnih nazorih človekovih pravic, ki izhajajo iz treh stebrov: »soočanja s preteklostjo«, »dolžnosti spominjati se« in »pravice za žrtve«. Moralno spominjanje kaže trenutne preference širom sveta do standardiziranja spomina, institucionalne homogenizacije in imitacije norm. Predstavlja priročniška orodja za politike in prakse, z namenom, da bo spodbudilo uresničevanje vizije človekovih pravic v povezavi s procesi spominjanja z namenom globalnega promoviranja demokratične vrednote človekovih pravic (David 2020, 1–2).

IHRA je bila ustanovljena leta 1998 kot medvladna organizacija predstavnikov vlad in ekspertov z namenom krepitev, pospeševanja in promoviranja izobraževanja o holokavstu. Trud za vzpostavitev spomina na holokavst kot metanarativa prizadevanj za človekove pravice je leta 2005 Generalno skupščino Združenih narodov (ZN) vodil k opredelitvi 27. januarja za Mednarodni dan spomina na žrtve holokavsta. Države članice ZN so s tem obvezane komemorirati holokavst, ne glede na njihove nacionalno kontekstualizirane zgodovine. V Evropi in ZDA je danes holokavst razumljen bodisi kot del zgodovine rasizma bodisi kot zločin proti človeštvu (David 2020, 90–91).

IHRA izhaja iz prepričanja, da je ozaveščanje o genocidu nad Romi v današnjem času prav tako ključno pri premagovanju antiromizma/anticiganizma oz. protiromskega rasizma. Delovanje Komiteja za genocid nad Romi, ki se ukvarja

¹ Izraz Romi, v romščini *Roma* (angl. *Gypsies*, nem. *Zigeuner*), označuje ljudi tega porekla, slabšalno označene kot »Cigani«. Začel se je uporabljati po prvem svetovnem romskem kongresu leta 1971, kot del demokratizacije in liberalizacije Evrope. Čeprav naj bi se rabo izraza Cigan (z nacionalnimi jezikovnimi različicami) počasi opuščalo, lahko nanj še vedno naletimo v vsakdanji rabi ali pri spletnem komentiranju na družbenih omrežjih. Prizadevanja za uporabo pojma »Romi« so povezana z bojem za priznavanje enakopravnosti tako označenih ljudi kot enakovrednih in enakopravnih državljanov v Evropi ter pomeni tudi oznako za edinstveno etnično oz. nacionalno identiteto (Stauber in Vago 2007, xii–xix).

² Za seznam institucij, ki se ukvarjajo s holokavstom in moralnim spominjanjem, glejte David (2020). Za seznam vseh takšnih institucij, ki se ukvarjajo z genocidom nad Romi, primerjajte International Holocaust Remembrance Alliance (b. l.).

s spodbujanjem zgodovinskih raziskav o genocidu nad Romi, izobraževanjem ter razvijanjem priporočil o komemoriranju genocida nad Romi, je usmerjeno v preučevanje predsodkov do Romov in Sintov pred, med in po obdobju 2. SV, z namenom prikazati povezavo med zgodovino preganjanja in današnjim položajem romskih skupnosti v Evropi.

Teoretska in metodološka izhodišča raziskave

Članek analizira spoznanja, ki so bila zbrana med študijo primera za Slovenijo, znotraj interdisciplinarnega projekta Boj proti izkrivljanju genocida nad Romi v jugovzhodni Evropi – ključni element za razvoj strategij proti rasizmu ter protidiskriminacijskih politik in praks.³ V raziskavi o obravnavi zgodovine genocida nad Romi in Sinti smo se ukvarjali z vprašanjem zgodovinskega raziskovanja, obeleževanja, izobraževanja ter ozaveščanja o genocidu nad Romi in Sinti med 2. SV. Preučili smo izkrivljanje nacističnega genocida nad Romi v Sloveniji, vključno z zanikanjem in revizionističnimi težnjami pri njegovi obravnavi, ter vpliv tega izkrivljanja na družbo in vsakdanje življenje. Uporabili smo metode bibliografske analize objav o historiografiji Romov med 2. SV, arhivske raziskave in indeksiranja arhivskih dokumentov, analizo izbranih kritičnih dokumentov ter analizo diskurza objav in vsebin na spletu ter družbenih medijih. Pri arhivski raziskavi v Arhivu Republike Slovenije (ARS) so nas arhivski strokovnjaki seznanili z dejstvom, da dokumenti o Romih večinoma niso popisani niti ni znano, v katerih večjih zbirkah dokumentov se nahajajo. Napotili so nas na bazo podatkov o žrtvah 2. SV, na Inštitut za novejšo zgodovino (INZ). INZ je na našo prošnjo pripravil seznam domnevnih romskih žrtev iz interne baze podatkov INZ Smrtne žrtve med

prebivalstvom na območju Republike Slovenije med 2. SV in neposredno po njej (Tominšek Čehulić idr. 2021).

Dragoceni viri vednosti so bili zbrani tudi s pomočjo 11 intervjujev. Intervjuvala sem rednega profesorja zgodovine in znanstvenega svetnika z INZ, specialista za socialno zgodovino ter 18. in 19. stoletje. Poleg njega sem intervjuvala še mlado raziskovalko in doktorandko iz ZRC SAZU, ki je napisala diplomu na temo usode Romov med 2. SV. Oba sta opravila del izvirnih arhivskih raziskav o genocidu nad Romi v Sloveniji. Poleg tega sem se pogovarjala s profesorjem zgodovine in direktorjem ter koordinatorico programov Sinagoge Maribor. Prav tako sem intervjuvala pravnico, upokojeno znanstveno svetnico, specialistko za pravice romske skupnosti, nekdanje zaposleno na Inštitutu za narodnostna vprašanja. Intervjuji z dvema Romoma in enim Sintom iz nevladnih organizacij so pokazali prizadevanja za obeleževanje žrtev ter preživelih 2. SV med romskimi in sintskimi skupnostmi. Ena sogovornica je bila iz neromske nevladne organizacije EPEKA, ki je delala z Romi, eden pa je bil angažiran državljani, ki se je zanimal za to temo in je želel ostati anonimen. Štirje sodelujoči pri raziskavi so bili člani nacionalne delegacije pri IHRA. Urad Vlade Republike Slovenije za narodnosti je pisno odgovoril, da zaradi pomanjkanja strokovnega znanja ne more prispevati k raziskavi. Z Ministrstva za pravosodje so nas napotili na Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti, Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje ter Ministrstvo za kulturo. Izmed vseh naslovljenih ministrstev se je na vabilo k pogovoru odzval le sodelavec z Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve, ki je bil skrbnik različnih programov za romsko skupnost. Zagovornik načela enakosti in zaposleni na Zavodu za šolstvo sta posredovala pisne odgovore.

Diskurzivna in vsebinska analiza je temeljila tudi na raziskavi izbranih digitaliziranih starih slovenskih časopisov, ki so izhajali med letoma 1938 in 1939. V analizo diskurza in vsebine starih časopisov smo vključili časopisa *Slovenec* in *Slovenski narod*. Izbrali smo tudi lokalne

3 Omenjeno raziskavo sta vodila Inštitut Auschwitz za preprečevanje genocida in množičnih grozodejstev ter Center FXB za zdravje in človekove pravice na Univerzi Harvard. Sofinancirali so jo Mednarodna zveza za spomin na holokavst (IHRA), Svet Evrope in projekt Roma Integration 2020/Regional Cooperation Council. Pri raziskavi so sodelovali raziskovalke in raziskovalci iz 11 držav jugovzhodne Evrope.

časopise, kot so *Düševni list*, *Evangelikičanski kalendar*, *Novine Slovenske krajine* in *Marburger Zeitung*. Z izjemo zadnjega so bili časopisi objavljeni v slovenščini. Pri raziskavi o izkrivljanju romskega genocida v času pandemije covida-19 (2019–2021) smo pregledali tudi spletne objave o obeleževanju Mednarodnega dneva spomina na holokavst/Dneva spomina na romski genocid (2. avgust) ali Mednarodnega dneva Romov (8. april). Po prvih spletnih rezultatih smo začeli iskati objave na posameznih spletnih straneh različnih časopisov, novic in televizij ter družbenih omrežij: *Dnevnik*, *Demokracija*, *Dolenjski list*, *Delo*, *Slovenske novice*, *Novice – Slovenski tednik za Koroško*, *Mladina*, *Vestnik*, *Večer*, *Reporter*, *Volksgruppen.orf.at*, *Sobotainfo.com*, *Pomurec.com*, *ePosavje*, *Mariborinfo.com*, *Regional Obala*, *Mestnivistnik*, *Nova 24TV*, *MMC RTV Slovenija*, *24ur.com*, *Radio Krka*, *Radio Ognjišče*, *Okupacijske meje 1941-1945*, *Necenzurirano.si*, *VideoSvet.si*, *Žurnal24*, *Alternator.science*, *Morrel.si*, *Reddit* (r / Slovenija), *Med.Over.Net*, *Facebook*, *Twitter*, *YouTube* (*ePosavje TV*, *Vaš kanal*, *VauTV*).

Terminološka pojasnila: Romi in porajmos

V okviru preučevanja genocida nad Romi ter kulture spominjanja prevladuje uporaba izraza Romi. Pojem je razumljen kot krovni izraz za oznako številnih skupin, kot so Sinti, Kalderasi ali Laleri. Po tej reprezentaciji Sinti predstavljajo Rome z zgodovinskimi koreninami v nemško govorečih deželah. Danes velja, da so Romi v Nemčiji in v okupiranih državah med 2. SV večinoma pripadali družinam Sintov ter Romov, ki so govorili številne romske dialekte, utemeljene na sanskrtu. Posledično pojem »Romi« danes za številne skupine pomeni tudi eksonim. Angleško različico eksonima predstavlja izraz *Gypsy* (nakazujoč egipčanski izvor), ki v kontekstu raziskav genocida velja za slabšalni izraz. Slabšalni je tudi nemški izraz *Zigeuner* (United States Holocaust Memorial Museum 2021). Slovenski izraz Cigan se v množinski obliki prav tako kot nemški večinoma etimološko povezuje z grškim

izrazom za pojem »nedotakljivi«, *Atsinganoi* (ἀτσίγγανοι) (Janko Spreizer 2002, 65–66).

Pri historiografski analizi vzorcev preganjanja Romov v Evropi pod nacistično prevlado se danes uporablja pravni okvir Združenih narodov. Na podlagi Konvencije o preprečevanju in kaznovanju genocida, ki je bila sprejeta leta 1948 pri Združenih narodih, ter na podlagi pravnih praks, ki ugotavljajo kriminalni namen, danes nedvomno velja, da je šlo med 2. SV za genocid nad Romi (Weiss-Wendt 2013, 1; Fings b. l.).

Romi so bili po 2. SV dolgo nepriznani kot žrtve genocida, prav tako niso bili deležni ne opravičila niti ne odškodnin. Zato se v literaturi pogosto uporabljata oznaki pozabljeni holokavst ali zamolčani holokavst. Genocid nad Romi se je pogosto označeval (in se še vedno) s sklicem na judovski holokavst, v prizadevanju za dosego človekovih pravic, priznavanje zločina oz. v tožbah za reparacijo. Po 2. SV nacistični genocid nad Romi ni bil priznan, saj so sodne oblasti dolgo časa vztrajale, da je šlo za zločine na temelju »asocialnosti« in kriminalitete. Romski aktivisti so se dolgo časa borili za priznanje dejstva, da je tudi v primeru romskih in sintskih skupnosti šlo za genocid na rasni osnovi; da je nacizem sistematično in od začetka z rasnimi zakoni preganjal Rome, jih zatiral, uničeval, zapiral v koncentracijska taborišča, kjer so nekateri prisilno delali, drugi pa so bili podvrženi »medicinskim« eksperimentom.

Izrazje za oznako nacističnega genocida nad Romi se je v romskem jeziku razvijalo ob nastanku in razmahu mednarodnega romskega gibanja za doseganje državljanskih pravic po holokavstu. Raba izrazov v romskem jeziku je še vedno predmet razprav in je neenotna med različnimi romskimi skupnostmi. V 90. letih 20. stoletja je Ian Hancock populariziral termin *porajmos* v romskem jeziku (v nekaterih narečjih romščine tudi *porrajmos* ali *pharrajimos* – dobesedno »požiranje« ali »uničenje«). Zaradi ugotovitev, da ima v nekaterih dialektalnih različicah izraz vulgarno konotacijo (pomeni odprtino ali se povezuje s posilstvom), nekateri balkanski romski aktivisti raje uporabljajo romski izraz *samudaripen*

(»množično ubijanje«), ki ga je prvi uvedel jezikoslovec Marcel Courthiade v 70. letih prejšnjega stoletja v Jugoslaviji v kontekstu Auschwitz in Jasenovca. Ta neologizem v romščini pomeni »umor vseh« (*sa* – »vse« in *mudaripen* – »umor«) ali »množični umor« (Fing b. l.). Nekateri ruski romski aktivisti ponujajo uporabo izraza *kali traš* (»črni strah«). Uporablja se tudi alternativa *berša bibahtale* (»nesrečna leta«), *berša bibahtalipe Romenghere* (»leta nesreče za Rome«) (DiRiccardi-Mzgra 2011b). V romščini se v nekaterih kontekstih pojavlja tudi raba besede *holokausto* (Hancock 2006) ali *naci holokausta* (DiRiccardi-Muzga 2011b). V krogih slovenskih raziskovalcev ter med slovenskimi raziskovalci in romskimi aktivisti se o terminoloških vprašanjih o porajmosu še ni razpravljalo. Kratek pregled izrazov za genocid nad Romi je objavil Komac (2021, 219–220). Zdi se, da se je po letu 2015 raba izraza znotraj IHRE konsolidirala in slovenski raziskovalci sedaj uporabljajo termin »genocid nad Romi« in *po(r)rajmos*. Ob tem se pogosto opozarja tudi na dejstvo, da se v Mednarodni zvezi Romov pogosteje uporablja izraz *samudaripen*.

Preganjanje Romov v času nacizma in počasno priznavanje genocida: zgodovinske raziskave

O genocidu nad Romi v obdobju 2. SV so po vojni izšle redke znanstvene objave. Šele v 80. in 90. letih istega stoletja so akademske založbe s publikacijami prvih zvezkov začele prispevati k prepoznavanju dolgo zanemarjene teme nacističnega preganjanja Romov v Nemčiji in/ali v koncentracijskih taboriščih. Najprej je bil genocid nad Romi preučevan v Zvezni republiki Nemčiji (Weiss-Wendt 2013, 3).

O zapletenosti zgodovine genocida nad Romi priča tudi dejstvo, da se zgodovinarji in romski aktivisti za državljsanske pravice v preteklosti niso strinjali glede podobnosti med genocidom nad Romi ter judovskim holokavstom: medtem ko je zgodovinar Jehuda Bauer trdil, da masovno pobijanje Romov ni izhajalo iz tako gorečega prepričanja in ni bilo tako sistematično

izvedeno kot v primeru Judov, je Sybil Milton trdila, da je obstajala ključna podobnost, ki se je osredinjala na kolektivne deportacije in pobijanje glede na poreklo (Joskowicz 2023, 9). Številne razprave so se osredinjale na vprašanje zločinskega namena: nekateri so trdili, da nacisti niso imeli načrta pobijanja in jasne politike pobijanja za vse Rome, drugi pa so poudarjali dinamično naravo nacističnih zločinskih namenov, ki je potrjevala razvijajočo se željo po univerzalnem uničenju (Joskowicz 2023, 10).⁴

Prelomna je bila knjiga zgodovinarja Michaela Zimmermanna iz leta 1996 *Rassenutopie und Genozid: die nationalsozialistische »Lösung der Zigeunerfrage«*, ki je predstavljala verjetno največji prispevek k razumevanju nacističnih politik do Romov in k prepoznavanju, da je tudi v primeru Romov šlo za genocid. V njej je Zimmermann izpostavil, da je bil poleg tradicionalnih stereotipov opredeljujoč dejavnik pri nacističnem obravnavanju Romov tudi rasizem. Kljub obstoju nasprotujočih si nacističnih protiromskih politik je bil njihov učinek množični umor (Weiss-Wendt 2013, 4).

Po letu 2000 se začne živahnejša diskusija o genocidu nad Romi. Od leta 1999 do 2006 so v okviru skupnega programa Centre des recherches Tsiganes iz Pariza in Univerze v Hertfordshiru v knjižni trilogiji izšle zbirke esejev o številnih vidikih preganjanja (Fings, Heuß in Sparing 1999; Kenrick 1999; 2006). Leta 2000 je Guenter Lewy objavil odmevno knjigo *The Nazi Persecution of the Gypsies*, v kateri je opisal masovno preganjanje Romov in Sintov v izbranih evropskih državah zunaj ozemlja tretjega rajha, vendar je tudi sam Lewy dvomil, da je šlo v primeru Romov za genocid. Lewyjeva v več jezikov prevedena knjiga je bila kljub številnim pomanjkljivostim v njegovem evropskem pregledu in nekaterim spornim stališčem prva, ki je dosegla tako številno občinstvo. Prvi zbornik, ki

4 Glede podrobnosti v razpravah o okvirih genocida nad Romi in vzorcih preganjanja Romov v Evropi pod nadvlado nacistov ter o umeščanju viktimizacije Romov znotraj definicije genocida primerjajte Weiss-Wendt (2013) ter About in Abakunova (2016).

je skušal ponuditi splošen, primerjalen in vseevropski pogled na razsežnosti genocida ter preganjanja, je bilo Zimmermanovo uredniško delo, ki je izšlo leta 2007 (Zimmermann 2007; About in Abakunova 2016, viii). Poznejše knjige so obravnavale povojne pravne in politične diskusije o nacističnem preganjanju Romov ter ugotavljanju žrtev v različnih državah.

Ko gre za zgodovinsko raziskovanje ali dolgotrajne procese priznanja genocida nad Romi, se genocid nad Romi med 2. SV pri romskih preživelih omenja v povezovanju z judovskim holokavstom. Vendar pa je šlo v povojnih procesih priznavanja holokavsta in genocida ter pri prizadevanjih za pridobitev restitucije za žrtve in preživele tudi za številne razlike. Joskowicz (2023) v uvodu k delu *Rain of Ash: Roma, Jews and the Holocaust* oriše grobo primerjavo, s katero povezuje razloge za počasno prepoznavanje genocida nad Romi, poznejše rekonstruiranje zgodovine Romov na podlagi arhivskih virov, obotavljivo snemanje spominov Romov in Sintov v obliko (avdio)vizualnega zapisa ter ohranjanje spomina na genocid nad romskimi in sintskimi skupnostmi. Romi in Judje so prav tako imeli različne družbene in ekonomske priložnosti pred, med ter po holokavstu, četudi jih povezuje skupni jezik za preseganje izključenosti, kar je postalo osrednje pri prizadevanjih in izgradnji komemoriranja ter v procesih oblikovanja kulture spominjanja (Joskowicz 2023, 5–6).⁵

Pozabljene žrtve: nacistični genocid nad Romi

Leta 1933 je v Evropi živel milijon oz. milijon in pol Romov. Polovica je domnevno živela v vzhodni Evropi, zlasti še v Sovjetski zvezi in v Romuniji. Velike skupnosti Romov so živele tudi

na Madžarskem, v Kraljevini Jugoslaviji in Bolgariji. V predvojni Nemčiji je živel skoraj 35.000 Romov, večina je imela tudi državljanstvo. V Avstriji je živel 11.000 Romov. Romske skupnosti so bile med prevlado oz. okupacijo nacistov sistematično rasno preganjanje in posledično zdesetkane (United States Holocaust Memorial Museum 2021).

Objave o razsežnosti genocida temeljijo na ocenah, ker niti v posameznih državah niti v celotni Evropi ni bilo natančnih podatkov o številčnosti Romov. Podatki se zelo razlikujejo in obsegajo od 96.000 oz. 250.000 do 500.000 smrtnih žrtev. Romski genocid se je razlikoval od države do države, dejansko pa je šlo za podoben proces destrukcije, kar so potrdili tudi novi arhivski dokazi, objavljeni v zborniku *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration* (Weiss-Wendt 2013, 1).

Raziskovalci opozarjajo, da se nacistični genocid nad Romi ni zgodil čez noč, pač pa je k temu grozovitemu razvoju dogodkov prispevalo dolgoletno preganjanje Romov, ki ga lahko rekonstruiramo na podlagi arhivskih dokumentov in zgodovinskih virov. Na tej podlagi smo lahko rekonstruirali nekatere ideologije, dogodke, politike ter diskurze o odnosu do Romov v 18.–19. stoletju na podlagi zgodovinskega pisanja o podobah in statusih Romov.

Romi so bili tudi pred 2. SV preganjeni širom Evrope, preden so nacisti v Nemčiji leta 1933 prevzeli oblast. Nemška država Bavaria je leta 1899 oblikovala Osrednji urad za romske zadeve (Zigeunerzentrale), da bi koordinirala policijsko delovanje proti Romom v Münchnu. Urad je zbral osrednji register Romov, ki je vključil podatke iz drugih nemških držav. Po nacističnem prevzemu oblasti leta 1933 je ponovno nastopilo uresničevanje prednacistične zakonodaje proti Romom. Rome so nacisti označili za tujekrvne (nem. *altfremdes Blut*) in rasno nezaželeno. Zakon o zaščiti nemške krvi in časti ter nacistični nürnberški zakoni, sprejeti septembra leta 1935, so zajemali tudi romsko populacijo. Leta 1936 je bilo na stotine ljudi interniranih v taborišču v berlinskem okrožju Marzahn. Taborišča služijo

5 Zgornjo primerjavo omenjamo iz razloga, ker je judovski holokavst dolgo časa igral osrednjo vlogo pri pojasnjevanju nacističnega preganjanja in množičnega pobijanja Romov. Judovske institucije za ohranjanje spomina in produkcijo vednosti o holokavstu so bile tudi ključne pri oblikovanju kulture spominjanja ter hkrati predstavljajo tudi središča za produkcijo vednosti o nacističnem genocidu nad Romi. Takšna konstelacija pomeni tudi, da člani judovske manjšine večinoma kontrolirajo tudi arhive in seveda zgodovino romske manjšine (Joskowicz 2023, 11).

koncentraciji, omejevanju, registraciji in izolaciji ter zagotavljajo vir prisilnega dela (Council of Europe b. l.).

Leta 1936 so nacisti centralizirali policijo pod Heinrichom Himmlerjem, vodjem SS in nemške policije. Osrednji urad za romske zadeve se je iz Münchna preselil v Berlin, kjer je Himmler ustanovil Osrednji urad za zatiranje ciganske nadloge, ki je bil del kriminalistične policije (Kripo) za sistematično preganjanje. Z namenom sistematičnega preganjanja so nacisti hoteli identificirati Rome. Usmerili so se k rasni higieni oz. evgeniki ter v delovanje zdravnika Roberta Ritterja, ki je bil direktor in osrednja figura pri preučevanju Romov znotraj Raziskovalnega centra za rasno higieno in demografsko biologijo pri Ministrstvu za zdravje. Ritter je pogosto sodeloval s policijo pri zbiranju genealogij romskih družin. Izvajal je medicinske in antropometrične raziskave na Romih. Med drugimi grozovitimi izsledki je bila tudi ocena, da je 90 odstotkov vseh Romov v Nemčiji »mešane krvi« in so potemtakem nosilci »degenerativne« krvi ter kriminalnih značilnosti, zato je predlagal prisilno sterilizacijo. Ritter je predlagal, da bi na »čistokrvnih« Romih še naprej izvajali »raziskave«, v praksi nacističnega preganjanja pa so policijsko preganjali obe skupini, tako skupino »mešanih« kot »čistokrvnih« Romov, in ju tudi množično pobijali (United States Holocaust Memorial Museum 2021).

Zvezna republika Nemčija (ZRN) je genocid nad Romi priznala šele leta 1982, potem ko je bil nekdanji kancler Helmut Schmidt na sprejemu Osrednjega sveta nemških Sintov in Romov, ki predstavlja osrednje predstavništvo romskih in sintskih aktivistov za človekove pravice. Ob tem dogodku je izrekel priznanje na ravni mednarodnega prava, da je bil nad Romi izveden »genocid iz različnih razlogov«. Po tej izjavi sta sledili še uradna izjava in priznanje nemške vlade. 16. marca 1997 je nekdanji predsednik ZRN Roman Herzog, ob odprtju prve stalne razstave o nacionalsocialističnem genocidu Romov v Dokumentacijskem in kulturnem centru Romov in Sintov v Heidelbergu, izjavil: »Genocid nad

Romi je bil storjen iz istega motiva rasne ideologije, z istim namenom in z istim ciljem metodičnega in dokončnega iztrebljanja kot genocid nad Judi. Ubijali so jih sistematično in v družinah od malčkov do starejših na celotnem območju nacionalsocialistov« (Council of Europe b. l.).

Angela Merkel je leta 2012 v Berlinu odkrila spomenik, posvečen Romom in Sintom, umrlim med 2. SV (Council of Europe b. l.). Kraji spomina na umrle Rome in Sinte med prevlado nacizma, številna spominska obeležja v nekdanjih taboriščih ter mnogotere razstave, ki pričajo o množičnih pobojih na rasni osnovi ter nacističnih politikah, danes prispevajo k ohranjanju spomina z namenom preprečevanja širjenja sovraštva in diskriminacije ter upoštevanja človekovih pravic (Council of Europe b. l.).

»Ciganska nadloga«: zgodovina kriminaliziranja, rasiziranja in socialnega izključevanja Romov na območju današnje Republike Slovenije pred 2. SV

Kriminalizirane in rasizirane podobe Romov v avstro-ogrski monarhiji so se izoblikovale med nastankom modernih teritorialnih sedentarnih držav. Nastajajoča kriminologija je razvila podobe Romov, prenesene iz post-Grellmannovih raziskav o Ciganih/Romih. Romi so bili dehumanizirani z rasnimi stereotipi o črnih in drugih. Etnograf Janez Trdina je konstruiral Rome kot Druge z domnevnim prehranskim uživanjem po katoliški morali neužitnih jedi, kot so ježki, vervece, ptice in mačke. Rome je prikazoval kot tatove, berače, vedeževalce, lenuhe, prirojene kriminalce in zvite Cigane (Studen 2015; Studen, intervju, 31. 8. 2021).

V Kraljevini Jugoslaviji se je avstrijsko kriminološko znanje iz *Handbuch für Untersuchungsrichter in Criminalpsychologie* Hansa Grossa⁶ prenašalo tudi preko revije *Slovenski pravnik* (Ogrin 1936; Šiftar 1970; Studen 2015). Sodniki, preganjalci, podložniki, kriminalistič-

6 Hans Gustav Adolf Gross ali Groß (26. december 1847–9. december 1915) je bil avstrijski kazenski pravnik in kriminolog, utemeljitelj kriminalističnega profiliranja (Wikipedia b. l.).

na policija, sodni izvedenci, policijski uslužbeni in drugi so bili seznanjeni z rasističnimi teorijami, ki so kriminalizirale tudi Rome (Studen 2015, 59). Grossova stališča je dopolnjeval izrazito negativen odnos do »nevarnih« Ciganov. Dovolj je bilo le pripadati tej skupini, ki ji je bilo pripisano vse najslabše zaradi načina življenja, ki je odstopal od takrat uveljavljenih družbenih norm (str. 75). S pomočjo pregleda arhivskih dokumentov je mogoče za 20. in 30. leta 20. stoletja rekonstruirati tudi izrazito odbojen odnos do revščine, beračenja in t. i. »ciganstva« med politično-upravnimi uslužbenci, kot je bil npr. Fran Ogrin⁷. Iz tega obdobja so znani tudi t. i. odgonski protokoli. Usmerjeni proti omenjenemu prebivalstvu so odgoni zajemali tudi t. i. »Cigane« (Stariha 2007, 37–76). V boju proti »ciganski nadlogi«, ki jo opredeljuje za »odvratno« (str. 45), se je Ogrin oprl na kazenske zakone in zakone o pridržanju nekdanjega avstro-ogrskega cesarstva ter menil, da so uporabni tudi v okviru Kraljevine Jugoslavije. Po njegovi razlagi so lahko Romi po tej zakonodaji izgnani v domačo občino ali iz kraja, s prepovedjo trajne ali časovno omejene vrnitve. Ogrin je poudaril, da mora policija dosledno izvajati zakone, da bi ohranila javni red in moralo. Njegova izrecna izjava o »pobijanju ciganstva« odlično ponazarja njegovo protiromsko rasistično razpoloženje (Stariha 2007, 46; Ogrin 1936, 96 ; prim. tudi Studen 2015, 143–144):

Kar se ciganov posebej tiče, je skrajni čas, da pade odločitev: ali je cigane in njih življenje vključiti v obstoječi socialni in državni red (z rednim izpolnjevanjem šolske in vojaške dolžnosti itd.), ali pa je cigane eliminirati iz zveze s splošno družbo, tako da se jih naseleli n. pr. na posameznih samotnih otokih ob

7 Fran Ogrin je bil pravnik, ki se je med študijem na Dunaju verjetno srečal s kriminologijo Hansa Grossa. Leta 1908 se je zaposlil v politično-upravni službi več deželnih vlad v Ljubljani, Črnomlju, Novem mestu in Kočevju. Od maja 1920 do junija 1921 je bil pri Narodni oz. Deželni vladi v Ljubljani. Zanimivo bi bilo poznati Ogrinovo povojno usodo, glede na njegovo predvojno koketiranje s fašističnimi in z nacističnimi metodami, zlasti v zvezi z Romi (Stariha 2007, 37–76).

morski obali, kakor je bilo to že v nekem listu nasvetovano. Ciganska nadloga postaja namreč ob rastočem številu ciganov že opasna za javni red in moralo

Analiza časopisov iz let 1938–39 je pokazala, da je tisk poročal o ali Romom pripisoval kriminalna dejanja. Domnevamo lahko, da je ob stalnem zavračanju in izganjanju s strani oblasti kriminal predstavljal eno izmed preživetvenih strategij. *Novine Slovenske krajine* so pisale o ukradenih konjih Ciganov Nikoličev pri Rajhenburgu (»Ciganje, ki so kradnoli konje, pod ključom« 1938):

Konje so v deževnoj noči odegнали iz nezaklenjene štale i se napotili v Hrvaško Zagorje, kde so je pa orožniki v logi zgrabili. Ednoga konja so že odali, ali kúpec ga je morao dati lastniki nazaj. To je bio že štrti slučaj, da so bili v okolici Rajhenburga vkradjeni konji.

Časopisi so izraz Cigan, ciganiti, uporabljali tudi kot sinonim za kraje, ki jih je zagrešilo neromsko prebivalstvo, pa tudi za opis revščine in »nemoralnosti«. Tisk tedanjega časa je širil tudi žaljive »vedenjske stereotipe« o brezdeglju in nadlegovanju. V kratkem članku »Kruto maščevanje« je časopis *Slovenec* poročal o »veliki nadlogi«, domnevno romskih tatvinah in delomrzništvu. Ti so bili glavni razlog za javni linč romskih družin in podtikanje požara v štirih romskih hišah v vasi Kuštanovci, v Slovenski krajini (Prekmurje) (»Kruto maščevanje« 1938):

Iz Slovenske Krajine nam poročajo: Da so cigani velika nadloga za našo krajino, je znano daleč naokrog [...]. Pred kratkim so cigani ukradli meso nekemu kmetu. Orožniki eo cigane drugi večer aretirali in jih privedli k občinskemu starešini. Domačini so se pa medtem zbrali ob ciganskih hišah in vse hiše zažgali. Ena vrata so celo zavezali in bi skoraj zgorelo deset otrok. Vsak cigan je seveda hotel rešiti vsaj golo življenje, pa je več cigank in otrok ranjenih. Ko so namreč ti bežali iz gorečih hiš, so domačini nanje streljali s puškami. Četudi so cigani tako hudobni, ven-

dar tak obračun z njimi obsojamo. Oni ostanejo na vsak način v vasi in bodo še večja nadlega. In končno se je bati tudi ciganskega maščevanja.

Analiza diskurza člankov iz starejših časopisov je pokazala, da so bili Romi opisani predvsem kot tatovi ter kršitelji javnega reda in miru, hkrati pa so jih povezovali tudi z romantiziranimi podobami: *Slovenski narod* jih je 17. avgusta 1938 označil za »cigansko zalego«, ko je poročal o kraji konj (»Ciganska zalega« 1938). Isti časopis je v tem letu objavil Fremontov pustolovski roman *Svet o razvalinah*, kjer je beseda »Cigani« pogosto omenjena kot sinonim za popotnike in pustolovce. Poleg tega je bila beseda večkrat uporabljena z uporabo emotivnih in veseljaških podob: »Vino, čardaš in ciganska muzika! Vse za ljubezen,« je bilo zapisano v oglasu za opereto (»Vino, čardaš in ciganska muzika« 1938). Ob romantiziranih podobah se pojavljajo opisi manjših »kriminalnih« dejanj in pretkanosti. Na isti strani so bralci namreč brali tudi o Ciganih, osumljenih vlomov, v policijski kroniki, kar lahko interpretiramo kot preganjanje (»Iz policijske kronike« 1938).

Pisci *Slovenskega naroda*, *Slovenca*, *Marburger Zeitung* in *Domovine* so poročali o nürnberških rasnih zakonih ter nacističnih podobah Romov kot kriminalcev in nestalnih naseljenčev, ki naj bi bili tarča strogega izvajanja vladnega dela (Studen 2015, 168). V presenetljivo nevtralnem tonu so častniki objavili ukaz Heinricha Himmlerja o omejenem gibanju po Reichu, izgonu tujih Ciganov in tujih državljanov ter prepovedi prehoda Ciganov na obmejna ozemlja v Nemčiji, prisilni stalni naselitvi in prepovedi naseljevanja v mestih z manj kot 500.000 prebivalci. 15. decembra 1938 so lahko bralci v časopisu *Slovenski narod* (Studen 2015, 168) brali tudi o raziskavah o rasni čistosti romske krvi.

Leta 1939 so poleg informacij sodišč o obsoodbah Romov zaradi tatvine *Novine Slovenske krajine* objavile pismo bralca, ki se zgraža nad nemoralnostjo treh moških, ki so na cvetno nedeljo, namesto da bi šli k maši v cerkev, pili s »ci-

ganicami«, s katerimi so veseljačili v več vaseh (»Ka pravite?« 1939):

G. urednik tü vam napišem en žalosten primer, šteri se je zgodo na Cvetno nedelo. V nekoj gostilni so trije kmečki sinovi, dva le-dičniva, eden oženjen, popivali z ciganicami. Po končanoj zabavi v gostilni je lepo vsaki svojo ciganico, z šterov je popivao, djao na biciklin i odpelao dale v drugo ves pit. I to te, kda so šli ljudje iz cerkvi. G. urednik vidite, kak daleč smo prišli sramota za ves okraj, pa za celo vesnico, z štere so ti sinovi!

Marburger Zeitung je bil v eksplicitnih rasiističnih opisih veliko bolj grob. Ti članki so reproducirali podobno Romov kot tatov, morilcev in prevarantov ter Rominje, ki naj bi obglavila svojega moža (»Zigeunerin köpft ihren Mann« 1938). Časnik je poročal tudi o poljskem ciganskem kralju Janusu Kwieku, ki je nameraval Mussoliniju poslati prošnjo za preselitev Romov v Abesinijo (staro ime za Etiopijo). Kwiek naj bi se namereaval udeležiti tudi sestanka Ženevske lige, da bi branil pravice svojega ljudstva (»Zigeuner-Ansiedlung in Abessinien?« 1938). Ta časopis je hkrati širil stereotipe o Romih, lažnih zdravilcih nezvestobe (»Giftmord aus Eifersucht« 1938) in o goljufivih prerokih, ki naj bi ljudi napeljali k umoru (»In einem Dorfe bei Budapest« 1938).

Iz izbranih časopisnih člankov lahko rekonstruiramo duh tridesetih let prejšnjega stoletja. Velika gospodarska kriza je spodbujala zahteve intelektualcev po pomembnejši vlogi (močne) države, kar odraža tudi diskurz Frana Ogrina (Stariha 2007, 46). Kriminal, ki je posledica revščine, naj bi država s svojo močjo zatrla. V podobnih razmerah so tisti, ki so imeli kaj izgubiti, zahtevali red (več ko so imeli za izgubiti, močnejše so bile njihove zahteve). Potem ni čudno, da sta (nekateri) intelektualce navdušila »red in mir« v Italiji in Nemčiji. Filozof Edmund Husserl naj bi v duhu starega veka »pritrjeval samovšečni evropski vasezagledanosti in zanosno povečeval evropsko duhovno enkratnost, ki ji ne bodo mogla nikoli pripadati ljudstva kot

Eskimi, cigani in Indijanci potujočih menažerij» (Vodopivec 1997, 8; Stariha 2007, 46–47). V tridesetih letih 20. stoletja se je povečala priljubljenost korporativnih, poklicnih in fašističnih družbenih ter političnih modelov, v katerih so prevladovalе konservativne politične sile. Poleg skrajnih nacionalističnih, šovinističnih in antisemitskih sloganov (Stariha 2007, 46–47) opazimo tudi skrajni antiromizem/anticiganizem.

Zgodovina Romov in Sintov med 2. SV v Sloveniji: od preučevanja žrtev preganjanja k aktivnemu odporniškemu gibanju

Zgodovina Romov in Sintov med 2. SV je bila v Sloveniji redko raziskovana tema poklicnih zgodovinarjev in je v slovenskem nacionalnem zgodovinopisju marginalizirana. Zgodovinski pregledi prisotnosti Romov in Sintov na današnjem ozemlju Republike Slovenije so bili sicer v okrnjeni obliki zajeti v klasičnih romoloških študijah Vaneka Šiftarja (1970) *Cigani: minulosť v sedanjosti* in Pavle Štrukelj (1980) *Romi na Slovenskem* (Janko Spreizer 2009), vendar posamezna poglavja ne predstavljajo koherentnega zgodovinskega pregleda (Zalar 2015, 6), ki bi celovito zajemal območje celotne države. Posledično je obdobje med 2. SV obravnavano parcialno in razdrobljeno ter je tudi manj poznano širši javnosti (Studen 2015; Tominšek Čehulić 2010; Toš 2013; Zalar 2015). K težavnemu raziskovanju tega obdobja prispeva dejstvo, da je bilo ozemlje današnje države Slovenije razdeljeno med štiri okupatorje. Nemčija je okupirala Gorenjsko, Štajersko in severozahodno Prekmurje, Italija Ljubljano, večino Dolenjske in Notranjsko (t. i. Ljubljansko pokrajino, ki je po kapitulaciji Italije 6. 9. 1943 pripadla Nemcem in postala del okupacijske cone Jadransko primorje). Madžarska je okupirala večino Prekmurja, majhen del ozemlja je pripadal tudi Neodvisni državi Hrvaški (NDH).

Po letu 2011, ko je Slovenija postala članica Mednarodne zveze za spomin na holokavst, so raziskovalci poleg zgodovine judovskega holokavsta ponovno spodbudili zanimanje za zgodovino Romov v obdobju nacizma, fašizma in kola-

boracije. Eden največjih izzivov je pri ohranjanju spomina nepoznavanje romske zgodovine med 2. SV. Tudi Sinti in Romi sami so začeli objavljati publikacije o holokavstu (DiRiccardi-Muzga 2011a; 2011b; Horvat Muc, Acković in Đurić 2015). V okviru Sinagoge Maribor je izšlo več publikacij, v katerih so genocid nad Romi označili za »pozabljeni holokavst« (Toš 2013), »zamolčani genocid« (Klopčič in Bedrač 2015, 8) ali »po(r)rajmos«.

V socialističnem slovenskem zgodovinopisju je bil genocid nad Romi in Sinti bežno omenjen v okviru narodnoosvobodilnega gibanja med 2. SV (Polič 1975; Ferenc 1987) ali pa so bile romske žrtve genocida bežno omenjene na seznamih izgub (Kovač-Zupančič in Ksela-Jasna 1982).

Zgodovinarji, ki si za raziskovalno vprašanje zastavijo, kaj se je zgodilo z Romi in Sinti med 2. SV, kot žrtve nacističnega genocida izpostavljajo tiste, ki so bili preganjeni na podlagi nürnberških rasnih zakonov in so jih nemške oblasti aretirale ter obravnavale kot »Zigeuner«.

Vsaj del zgodovinarjev je raziskoval kompleksno medvojno dogajanje v Sloveniji, vključno s kolaboracijo. Med njimi je zaželeno, da zgodovinar raziskovalno temo opiše kot zgodovino Romov in Sintov med 2. SV ter se ne osredini le na genocid (Zalar, intervju, 19. 8. 2021). Nekatere Romi v Sloveniji so bili po poročilih pripadniki Slovenskega domobranstva – kolaborantske vojske, ki so jo neposredno financirale nemške okupacijske oblasti (Zalar 2015, 63–69). Takšne primere se ne upošteva kot žrtve nacističnega genocida.

Od nedavnega so raziskovalci usmerili historiografske raziskave in kulturo spominjanja od žrtev k aktivni vlogi Romov v odporniškem gibanju. Odpor v času nacističnega genocida nad Romi je bil v Sloveniji premalo raziskan kot tema. Vita Zalar (2015) je bila med prvimi zgodovinarji, ki je preučila odporniško gibanje Romov. K delnim raziskavam Vaneka Šiftarja in Ferda Godine je poleg Vite Zalar prispeval tudi hrvaški zgodovinar Danijel Vojak, ki je zapisal (2020, 52–53):

Občinsko združenje zveze borcev občine Črnomelj navaja, da je bilo v partizanskih enotah z območja te občine skupaj 14 Romov. Po podatkih Občinskega veteranskega združenja Kočevje je imelo na tem območju več Romov status veteranov, invalidov in aktivistov. Po podatkih Občinskega veteranskega združenja Novo mesto iz leta 1942 je bil kot pripadnik brigade Bela krajina naveden le en Rom. V 15. Slovenski narodno-osvobodilni udarni brigadi Bela krajina je navedenih 9 Romov, ki so se ji pridružili septembra 1943. Eden med njimi je imel čin kapetana, štirje pa čin majorja. [...] Romi [so bili] vključeni v partizanske odrede na območju Ljubljanske pokrajine, Vrhnike, Borovnice, Cerknice, Črnomlja, Grosupljega, Logatca, Metlike, Novega mesta, Ribnice, Semiča in Krškega. Poleg tega je bil en romski partizan v odredu Zahodna Dolenjska in dva romska partizana na območju Kočevja.

Romi, ki so bili pripadniki partizanskega gibanja in so jih ubili nemški oddelki, so padli kot vojaki v boju in ne kot žrtve nacističnega genocida (Zalar, intervju, 19. 8. 2021).

Na dan 20. 9. 2021 je baza INZ vključevala vsaj 207 umrlih Romov kot žrtev 2. SV; to ne zajema preživelih ljudi, ki so trpeli zaradi grozodejstev med holokavstom. 193 žrtev je iz Ljubljanske pokrajine (Tominšek Čehulič idr. 2021; Zalar, intervju, 19. 8. 2021; Studen 2015, 180). Navedeni umrli Romi niso vsi žrtve genocida med 2. SV. Vita Zalar dodaja, da gre za ocenjeno število pobitih Romov in da je morda žrtev za dva ali tri osebe več, glede na priimke, na podlagi katerih se sklepa na etnično pripadnost Romom. Domnevamo, da je še veliko drugih, ki niso navedeni ali so preživeli grozljivo obdobje holokavsta (Zalar, intervju, 19. 8. 2021).

Nedvomne žrtve nacističnega preganjanja so bile skupnosti v današnji severni Sloveniji, ki je leta 1941 postala del nemškega rajha. Romi in Sinti so bili med prvimi prebivalci Gorenjske in dela Koroške, ki so jih aprila 1941 aretirali in pripeljali v gestapovske zapore v Begunje

(Šinkovec 1995). Skenirane zaporniške knjige gestapovske kaznilnice, ki se je nahajala v graščini v Begunjah, so na voljo javnosti na spletu, originale pa hrani Gorenjski muzej. Prav tako je na spletu javnosti dostopen tudi prepis Begunjskih knjig v računalniški obliki, iskanje podatkov pa olajšuje tudi posebna računalniška tabela. V skeniranih in izpisanih Begunjskih knjigah je 107 oseb, etiketiranih za Cigane (Gorenjski muzej b. l.). Za nekatere vemo, da so bili odpeljani v Srbijo (Seger, intervju, 14. 10. 2021; Štrukelj 1980, 61; Toš 2013, 44).⁸ Aretirani s strani Kripa ali žandarmerije zaradi rasnih razlogov – dosledno so bili označeni za Cigane – so bili večinoma Sinti (DiRiccardi-Muzga 2011b) s priimki Rajhard, Reichard, Mueller, Ocepek, Petan, Roi ali Roj, Jungvirt, Seger, Taubman in Žagar. Nekateri raziskovalci doslej niso mogli ugotoviti, kaj se je zgodilo s temi ljudmi (Komac 2021). Na podlagi arhivskih dokumentov in intervjuja z Rudolfom Segerjem – Janezom je bilo ugotovljeno, da so se nekateri Sinti vrnili iz Srbije: 10. novembra 1944 se je 26 članov družine Rajhard želelo vrniti iz Srbije v Slovenijo (AS 1830, Prijavnica za vstop v OF Slovenije v Beogradu; Janko Spreizer 2009, 118).

Natančno število Romov iz okolice Novega mesta, ki so prišli iz Slovenije v Auschwitz s transportom 2. decembra 1943, je 77: 30 moških in dečkov ter 47 žensk in deklic (Kovač-Zupančič in Ksela-Jasna 1982, 564–566; Glaeser idr. 2013, 45–47; Horvat Muc, Acković in Đurić 2015, 32–33; Zalar 2015, 60; Hajdinjak 2020, 57; Hajdinjak, intervju, 19. 10. 2021). Vita Zalar pojasnjuje, da je bil še en Rom registriran v Auschwitzu, potem ko so ga ujeli v partizanih in premestili iz Begunj v Mauthausen ter slednjič v Auschwitz. Njegova usoda ni znana, ker podatek o njegovi smrti še ni bil najden (Zalar 2015, 60).

8 V izvirnih popisih interniranih in poslanih v Šentvid so bili označeni za Cigane, kasneje je dopisan še termin Romi, s katerim pa se intervjuvani sogovornik Rudi Seger – Janez ni strinjal. Sinti se namreč ne strinjajo z razsodbo Ustavnega sodišča, da se izraz Romi uporablja kot krovni termin, ki zajema tudi njihovo skupnost (Seger, intervju, 14. 10. 2021).

Na območju Ljubljanske pokrajine italijanske fašistične oblasti niso sistematično preganjale Romov. Kljub temu so policisti opozarjali, da bi morale oblasti razmisliti o njihovi internaciji (Toš 2013, 42): »[G]re za družbeno nevarne Cigane, ki so vsi slovanskega izvora in brez definiranega državlanskega statusa, za katere se predlaga internacija v koncentracijskem taborišču.« S telegramom iz Terama 23. julija 1942 je bilo zunanje ministrstvo obveščeno o internaciji večje skupine Romov z območja Ljubljane. Šlo je za 78 Romov in 17 družin (Toš 2013, 42; Podberšič 2014, 81; Studen 2015, 175). Ti Romi so bili nato poslani v koncentracijsko taborišče Tossicia v pokrajini Teramo, skupaj s svojimi otroki pa so veljali za »družbeno nevarne elemente«. Nekateri drugi Romi so bili zaprti v Gonarsu (Toš 2013, 36–37).

Raziskovalci INZ so identificirali 16 Romov, ki so umrli kot žrtve italijanskih okupacijskih enot: enega vojaka in 15 civilistov. Prva romska žrtev italijanskega fašističnega režima je bil Ingacij Hudorovac, ki je umrl v Škriljah, druga žrtev, Franc Colarič, je bil ubit kot partizan v Gubčevi brigadi in je umrl v Podgradu pod Gorjanci. V italijanskih koncentracijskih taboriščih je umrlo 14 Romov: Rab (11); Chiesanuova pri Palmanovi v Padovi (1), Palmanova (1) in Visco (1) (Zalar 2015, 46–48).

Baza INZ je nepopolna, saj ne vključuje velikega števila jugoslovanskih Romov (118 Romov), ki so bili zajeti v Ljubljani in nato internirani v taborišče Tossicio v pokrajini Teramo: tam je bilo rojenih devet romskih otrok (Spartac Capogreco 2011, 203–204 v Zalar 2015, 48).

Na madžarskem ozemlju so najmanj 27 Romov prepeljali v taborišča za prisilno delo (Komic 2021, 225), šest pa so jih ubili kot talce (Komic 2021, 225; Horvat Muc, Acković in Đurić 2015, 29–30). Število Romov iz Slovenije, ki so umrli v taborišču Jasenovac, ni znano (Kuzmič 2013). Studen pojasnjuje, da se skrbniki baze INZ zavedajo, da so Romi ena izmed slabše raziskanih kategorij v popisu žrtev 2. SV. Dodatna težava je, da so podatki pomanjkljivi, približni

ter da ni natančnih podatkov o nacionalnosti (Studen 2015, 180).

Z arhivsko raziskavo sem našla informacije iz obdobja fašizma ter nemške okupacije, kot v primeru 34-letne Milke Braidic, ki se je rodila v Materiji v Istri, v Jugoslaviji, kjer je živela in delala z možem. Pod nemško okupacijo ter ob povečani partizanski aktivnosti se je z možem in otroki preselila v Padovo. Kot vdova in pripadnica »rase, ki ima rada svobodo« se je po vojni želela naseliti v državo, ki lahko zagotovi najpreprostejše človekove pravice (Arolsen Archives, osebni dosje Milka Braidic).

Pripoznavanje genocida nad Romi in Sinti med 2. SV, priznavanje drugih krivic iz 2. SV in njihovo obeleževanje

27. januarja 2008 je portal Siol.net objavil, da je Republika Slovenija ta dan uradno razglasila za dan spomina na holokavst. Toš je poudaril, da je bil »holokavst vrhunec genocida, ki med 2. SV ni prizadel le Judov, temveč tudi Rome, Slované, politične nasprotnike, LGBTIQ+, vojne ujetnike, telesno šibke in duševno prizadete osebe« (Slovenska tiskovna agencija 2008). Simbolna konotacija je pomembna, saj so bili Romi navedeni takoj za Judi in niso bili izključeni iz spominskega dneva.

Eno prvih predavanj o genocidu nad Sinti za širšo slovensko javnost je bilo organizirano v okviru projekta Romano Čhon. V okviru meseca romske kulture, organiziranega v sodelovanju med Slovenskim etnografskim muzejem (SEM), Ljubljana, in Združenjem ustvarjalnih ljudi na področju kulture (ZULK), Maribor, je bil 8. april obeležen kot mednarodni dan Romov. Ta spominski dan se v Sloveniji sicer praznuje, a uradno ni priznan (Horvat Muc, intervju, 18. 10. 2021).⁹ SEM in ZULK sta organizirala predavanje Rinalda Diricchardija Reicharda Muzge o nacističnem genocidu nad Sinti in Romi, o deportacijah Sintov v Srbijo ter uporabi na strani partizanov (Slovenski etnografski muzej 2011).

⁹ Ta spominski dan je dobro poznan tudi v medijih: večina člankov omenja svetovni kongres v Londonu leta 1971 in izpostavlja, da je to dan, ko Romi praznujejo svojo kulturo.

Sogovorniki so v intervjujih izpostavili, da je vodilni akter spominjanja in ozaveščanja sčasoma postala Sinagoga Maribor. Edina specializirana javna ustanova za judovsko zgodovino in kulturo v Sloveniji je pozornost namenila tudi genocidu nad Romi, ko je Republika Slovenija postala polnopravna članica IHRA. Leta 2013 je Sinagoga Maribor gostila razstavo *Romi v gibanju*, ki je prebila led na področju obeleževanja romskega genocida. V Mariboru živi večja skupnost kosovskih Romov, zato se je sinagoga povezala z eno od osnovnih šol za prihodnje sodelovanje (Bedrač, intervju, 13. 10. 2021; Lemaic, intervju, 23. 12. 2021).¹⁰ V okviru Sinagoge Maribor so raziskovalci začeli preučevati tudi zgodovino romskega genocida, ozaveščati javnost in izobraževati o usodi Romov med 2. SV, potem ko so leta 2014 dobili projekt IHRA Noč, ko so violine obmolknile (Bedrač, intervju, 13. 10. 2021).

Tudi nekateri drugi člani slovenske nacionalne delegacije IHRA, akademiki in muzejski strokovnjaki se zavedajo pomena obeleževanja romskih žrtev. 7. aprila 2015 so v Muzeju novejših zgodovine Slovenije v okviru projekta Dostop do kulturne dediščine za ranljive skupine akademiki in romski aktivisti ter študenti organizirali spominski dogodek o porajmosu (Klopčič, intervju, 19. 10. 2021).

Koordinatorica v Sinagogi Maribor Marjetka Bedrač je pojasnila, da se 27. januarja poleg Judov in Romov s komemoracijami spominjajo tudi drugih žrtev nacizma. Evropski parlament je leta 2015 razglasil 2. avgust za evropski dan spomina na romski holokavst oz. dan spomina na romski genocid (International Holocaust Remembrance Alliance 2021), ki ga slovenska država še ni uradno priznala. V okviru projekta Kamnite solze potekajo tudi prizadevanja za priznanje 2. avgusta kot državnega spominskega dne, saj ga vlada še ni uradno razglasila. Projekt Kamnite solze je mednarodni projekt, ki se osredotoča na razvoj strategij ter zagotavljanje izobraževalnih in vsebinskih vsebin za spominske dneve v počastitev žrtev holokavsta ter porajmosa, hkrati pa promovira in spodbuja takšne dejavnosti v Sloveniji ter sosednjih državah (Berlič idr. 2016; Bedrač, intervju, 13. 10. 2021). Tudi Zveza Romov Slovenije je na Državni zbor naslovila predlog za razglasitev 2. avgusta kot spominskega dneva; njen predlog je bil podprt na zasedanju slovenske nacionalne delegacije IHRA (Klopčič, intervju, 19. 10. 2021).

Pomembno je tudi, da je (bil) genocid nad Romi vključen v spominske slovesnosti ob 27. januarju, mednarodnem dnevu spomina na žrtve holokavsta, ker naj bi šlo za pomemben premik v zavesti o dolžnosti države s podporo izobraževalnih, kulturnih in medijskih vsebin pri ohranjanju spomina na žrtve romskega genocida. Pri tem je bilo pomembno zlasti dvojje:

Prvič, spodbuditi je bilo treba pripravljenost za pogovor o genocidu nad Romi v širši javnosti večinskega naroda. Drugi korak pa je bil, da so bili Romi sami pripravljeni govoriti o tem. V uvodnem delu knjige *Porajmos*, ki so jo pripravili skupaj s sinagogo, je romski novinar Sandi Horvat zapisal, kako mu je babica po 50 letih spregovorila o romskem genocidu. (Klopčič, intervju, 19. 10. 2021)

Jožek Horvat Muc, romski aktivist in avtor, je kritično poročal o prizadevanjih Zveze Romov Slovenije in odzivu države (intervju, 18. 10. 2021):

In mi smo v prejšnjih letih na Nacionalnem programu za Rome predlagali, [...] da država na nek način priznava genocid nad Romi. Potem bi država finančno in politično podprla naše dejavnosti. Zdaj pa recimo, da zdaj te dejavnosti, povezane s spominom na genocid, nekako pokrivamo samo prek razpisov. To pomeni, da prijavimo projekt na Ministrstvo za kulturo, ki mora imeti neko kulturno vsebino, seveda pa gre za zelo majhna sredstva. Poleg tega ne moreš tega narediti kot [...] državno obeleževanje na neki visoki

¹⁰ Marko Lemaic (intervju, 23. 12. 2021) je pojasnil, da je samo ena organizacija v Mariboru (EPEKA) v okviru projekta Večnamenski romski center (VNRC) izvajala vsebine o porajmosu. Anonimna sogovornica (intervju, 13. 10. 2021) iz nevladne organizacije EPEKA je temu pritrdila ter dodala, da so udeležencem tematike o nacističnem genocidu tuje in oddaljene ter da jih osebneje zadeva etnično čiščenje na Kosovu.

ravni. [...] Ampak število Romov v Sloveniji, ki so bili v številnih taboriščih, je res videti visoko. Čeprav pravijo, aha, to ni to ... Ker zgodovinarji tega niso hoteli priznati. Poleg tega smo predlagali, da bi to morala biti tudi skrb države, da bi poskrbela, da bi se ta obeležja lahko izvedla po nekem strokovnem, večjem vplivnem projektu, ki bi vplival tudi na sodelovanje šol, institucij, novinarjev itd.

Omenjenih je bilo več spominskih krajev in lokacij obeleževanja romskega genocida. V Begunjah, ob Muzeju talcev, kjer so bili med nacistično okupacijo tudi zapori, je zdaj poleg tega muzeja psihiatrična bolnišnica. Tu so leta 2008 odkrili spomenik žrtvam nacističnega genocida nad Sinti. Lokalni mediji so odprtje opisali kot korak naprej pri priznavanju skupnosti Sintov. Sinti so si dolga leta prizadevali, da bi se spomnili na življenja, ki so jih njihovi rojaki izgubili v vojni. Rudolf Seger – Janez, predsednik gorenjskega društva Sinti, je poročal, da se je predsednik Slovenske nacionalne stranke Zmago Jelinčič nepričakovano odzval njihovi pobudi in sponzoriral postavitve prvega spomenika Sintom v Sloveniji. Za Segerja je 18. september od leta 2008 dalje veljal za spominski dan Sintov, vendar se redko zberejo na komemoracijah (Seger, intervju, 14. 10. 2021). Sicer pa so dobro integrirani Sinti na Gorenjskem za večinsko prebivalstvo praktično nevidni, njihova zgodovina pa javnosti ni bila znana. Med 2. SV naj bi etnična skupnost slovenskih Sintov štela približno 150 domačinov in še 300 potujočih Sintov, ki so bili razpršeni med Avstrijo in Slovenijo. Nacisti so jih vseh 300 pobili, ostale pa so deportirali v koncentracijska taborišča ali v Srbijo. Številni so se pridružili partizanom. Janez Stanovnik, takratni predsednik Združenja borcev narodnoosvobodilnega boja, se je prav tako spomnil sodelovanja Sintov v narodnoosvobodilnem boju. Na odkritju spomenika je Zmago Jelinčič poudaril, da so bili Sinti sestavni del slovenskega naroda, saj so bili na strani protifašističnega boja (Seger, intervju, 14. 10. 2021).

Tudi postavitve spomenikov oz. spominskih plošč razkriva ideologijo predstavnikov večinskega naroda. Jožek Horvat Muc (intervju, 18. 10. 2021) je poročal o tem, kako je bilo izbrano mesto za spominsko ploščo:

Romi nismo iskali zgodovinskega kraja, kjer so se zgodili zločini, ampak so iskali primerno lokacijo [...]. Bili so predlogi, da bi spomenik postavili v enem od romskih naselij. Nato je bila izbrana Murska Sobota kot središče Pomurja. Spominska plošča na steni ekonomske šole je posvečena romskim žrtvam iz celotne slovenske države.

Povedal je še, da v Turnišču na pokopališču, kjer so madžarski okupatorji pobili Rome kot talce, stoji spominsko obeležje (Horvat Muc, intervju, 18. 10. 2021; prim tudi Toš 2013, 42).

Dva člana slovenske nacionalne delegacije v IHRA sta dejavna pri vzpostavitvi spotikavcev, udejanjanja umetniškega evropskega projekta Gunterja Demniga, ki spominja na žrtve nacionalsocializma in obeležuje tudi Rome ter Sintte. Prizadevanja za postavitve spotikavcev, z medenino prevlečenih granitnih koc, na katerih so obeležena imena žrtev holokavsta, v spomin slovenskim Romom so žal neuspešna. Od leta 2015 Boris Hajdinjak nagovarja Dolenjski muzej v Novem mestu in kustosom ponuja predavanje o genocidu nad Romi v upanju, da bo preko širše javnosti našel morebitne priče in dodatne vire za svoje zgodovinske raziskave, saj so iz okolice Novega mesta prepeljali v Auschwitz večjo skupino Romov. Odgovorili so, da tema še vedno ni primerna za javno predstavitev. Z Robertom Waltlom, ustanoviteljem Judovskega kulturnega centra Slovenije, je napisal pismo županu Novega mesta. Hotel je doseči, da bi postavili spomenik – Prag spotikanja, ki bi obravnaval spomin na genocid nad Romi, ki so jih odpeljali v Auschwitz. Ker so spotikavci postavljeni na zadnjem znanem uradnem naslovu žrtev, se je pojavil problem lokacije. Romi v tistem času v tem kraju namreč niso imeli stalnih naslovov. Pobudniki in Demnig so našli možno rešitev ter predlagali, da bi se spomenik postavil na domnevni

kraj, od koder so bili Romi deportirani. Medtem ko je Hajdinjak predlagal železniško postajo ali nekdanje zapore v mestu, je župan odločil, da bi bilo najprimernejše mesto v romskem naselju v Žabjaku, kjer sta država in občina zgradili nov romski center. Ker je namen spotikavcev spomniti večinsko prebivalstvo na genocid nad Romi med 2. SV in tako preprečiti ponavljajoča se grozodejstva, je lokacija v marginaliziranem romskem getu manj primerna. Tako je zamisel za nekaj časa odložena (Hajdinjak, intervju, 19. 10. 2021).¹¹

Množični zločini, ki so jih zagrešili partizani: izkrivljanje in zanikanje genocida nad Romi

Genocid nad Romi med 2. SV je v Sloveniji marginalizirano področje zgodovinskih raziskav in posledično predmet izkrivljanja ter političnih manipulacij. Sogovorniki so v intervjujih poudarjali pozabo in molk o romskem holokavstu/romskem genocidu ter slabo poznavanje problematike. Vojko Kunaver (korespondenca, 20. 10. 2021) je pojasnil, da so »to še vedno neznana dejstva, ker se s tem vprašanjem ni veliko ukvarjalo«. ¹² Poleg tega je Vera Klopčič v intervjuju poudarila napačno razumevanje nasilja in uničenja Romov kot ljudstva, kar je interpretirala kot vidik zanikanja. Ena od oblik zanikanja romskega genocida je izkrivljanje razloga za nacistično preganjanje in zoženje na asocialnost, ki pa je vendarle usoden stereotip, utemeljen na napačni domnevi o biološkem prenašanju tega pripi-

sanega vedenja. Poleg tega dolgo ni bilo prepoznano, da je bil genocid utemeljen na nürnberških rasnih zakonih, ki so bili »zakonita podlaga« za genocid (Klopčič, intervju, 19. oktober 2021).

Izbris in pozaba sta bila ugotovljena v primeru, ko je množični partizanski poboj romskih civilistov predstavljal »neizbrisljiv madež« na narodnoosvobodilni vojni. Več zgodovinarjev, ki so v času socializma objavljali dela o partizanskih pobojih (Polič 1975; Ferenc 1987), je menilo, da ni dobro odpirati starih ran. Morda je bil to eden od razlogov, da so teme o genocidu nad Romi vse do danes ostale premalo raziskane. Vita Zalar je pojasnila, da proces ustvarjanja stereotipne podobe »Ciganov« kot italijanskih vohunov med slovenskimi partizani še ni bil raziskan ali rekonstruiran. Med raziskovanjem za diplomsko nalogo ji ni uspelo najti dokumentov, ki bi potrdili kolektivno označevanje Romov kot vohunov in narodnih izdajalcev (Zalar, intervju, 19. 8. 2021).

Nasilje partizanov nad Romi so zgodovinarji doslej izrecno priznavali kot vojni zločin in ne kot genocid, saj doslej ni znano, da bi partizanska oblast kdaj koli zaukazala sistematične poboje Romov na podlagi rasnih zakonov in doktrin. Na delu je bil očiten antriromizem/anticiganizem, ki je temeljil na stereotipih o sumljivih in zaupanja nevrednih Romih.

V Sloveniji so poboje Romov zagrešili tudi fašistični madžarski okupatorji. Zasedimo zanikanja, da so bili Romi, ki jih je ubila madžarska žandarmerija v Turnišču, talci, in opredeljevanja, da je šlo za dezerterstvo (Komac 2021, 226–227): »6 Ciganov pa so Madžari ustrelili kot talce 27. 2. 1945 v Turnišču. To je mogoče razbrati iz podatkov, objavljenih v publikaciji Zveze Romov Slovenije z naslovom *Porajmos* (Horvat Muc, Ac-ković in Đurić 2015). Navedba, da so bili ustreljeni kot talci, ne drži. Ustreljeni so bili kot vojaški obvezniki, ki so se izmikali vojaški službi.« Vita Zalar (2015, 53) je pojasnila, da so madžarski vojaki 27. 2. 1945 ustrelili »vsaj šest romskih talcev«, ki so bili na INZ evidentirani v interni bazi podatkov Smrtne žrtve: »Dva od njih sta bila civilista, trije pa dezertjerji iz delovnega

¹¹ Medtem ko se v Sloveniji lokalne oblasti v Novem mestu očitno ne želijo odzvati na pobude za ohranjanje spomina na genocid nad Romi s postavljanjem spominskih obeležij, so spominske kamne postavili na Hrvaškem in v Italiji. Na Hrvaškem so v Zagrebu na Trgu 5. maja postavili prvi spominski prag 69 Romom, deportiranim v ustaško taborišče Jasenovac dne 28. maja 1942, iz družin Nikolić, Lakatoš, Štefanović, Maleković, Kovačević in Šajnović. Njihova usoda je neznana. Prav tako so v Trstu na Trgu svobode 18. januarja 2023 postavili spotikavec v spomin Romanu Heldu. Gre za prvi spotikavec, postavljen v Italiji, posvečen deportiranim Romom/Sintom. (Zebić 2021; Museo dela comunità ebraica di Trieste 2023).

¹² Vojko Kunaver je zaposlen na Zavodu za šolstvo in deluje kot koordinator Predmetne skupine za zgodovino in Področne skupine za družboslovje, umetnost in humanistiko. Je tudi član slovenske nacionalne delegacije pri IHRA.

bataljona madžarske vojske. V Turnišču je danes postavljen spomenik Adolfu in Jožefu Baranji, ustreljenima talcema 'romskega porekla'.«

Sklep: spodbujanje raziskovanja in izobraževanja ter krepitev kulture spominjanja o genocidu nad Romi in Sinti v Sloveniji

Razpad Socialistične federativne republike Jugoslavije je nedvomno prispeval k pozabi delcev zgodovin iz povojnega dogajanja po letu 1945. Preživeli iz taborišča Jasenovac so v povojnih letih zbirali pričevanja interniranih. Jugoslovanska inteligenca je pogosto omenjala Rome, odpeljane v Jasenovac, Auschwitz in druga taborišča. V Jugoslaviji je Jasenovac predstavljal prioriteto kot prizorišče masovnih grozodejstev ter pobijanja in še danes pripadniki Romov iz Slovenije ter številni drugi komemorirajo žrtve iz tega taborišča (Horvat Muc, intervju, 18. 10. 2021). Romi so bili v povojni Jugoslaviji nedvomno prikazani kot skupina, nad katero so bili izvedeni nacistični zločini, saj je že v času partizanskega gibanja država Jugoslavija začela zbirati fragmentirane dokaze o nacističnih zločinih. Posebej ustanovljena državna komisija je sestavila podroben seznam zločinov okupatorjev, z namenom, da bodo predstavljeni zločini okupacijskih režimov in ne posamezne individualne žrtve. Jugoslovanski Romi so bili pripoznani kot verodostojne priče, ki bi lahko pričale na sodnih procesih proti nekdanjim uslužbencem NDH. Najzgovornejši primer takšnih prizadevanj je dokumentarni film, posnet leta 1945, kjer imajo »Romi« prominentni položaj: eksplicitno so omenjeni kot skupina in ustna pričevanja so podkrepljena s filmskimi posnetki iz taborišča (Zalar, intervju, 19. 8. 2021).¹³

13 Za Slovenijo lahko rečemo, da razpolagamo z izjemno redkimi romskimi pričevanji. Redko izjemo predstavljajo objavljena pričevanja v knjigi *Porajmos*, ki so jo napisali Horvat Muc, Acković in Đurić (2015). Poleg tega je za prekmurske Rome eno samo pričevanje tudi zapisano (Horvat 2015, 13–18). Žal projekt zbiranja ustnih zgodovin Paula Polanskega, naslovljen *One Blood One Flame*, iz leta 2007 na območju Slovenije ni bil izveden, ker raziskovalna ekipa ni dobila vizuma.

Nedvomno je za nacionalno zgodovino pomembno raziskovati dogajanje v času 2. SV in njene posledice za romske skupnosti. Na tem področju slovenska historiografija zamuja najmanj petdeset let. Vse do danes namreč ni bila objavljena temeljna zgodovinska raziskava o Romih in Sintih v Sloveniji, ki bi slonela na sistematični in poglobljeni raziskavi arhivskih virov do današnjega časa. Prav tako ni bil opravljen sistematičen pregled zgodovinskih raziskav s področja genocida nad Romi, ki so bile doslej objavljene, čeprav gre za polje vednosti, ki je vsaj od konca 90. let 20. stoletja skoraj povsod drugod, razen na ozemlju bivše SFRJ, doživelo velik preboj v zgodovinopisju. Prav tako nas na Slovenskem čaka pomembna naloga zbrati ustna pričevanja o tem obdobju, čeprav smo izgubili preživele in večino njihovih potomcev, ki bi o tematiki morda lahko spregovorili v sedanjem času. Pomembno je zbiranje pričevanj tako med romskim in sintskim kakor tudi med večinskim prebivalstvom. Prav tako bi arhivarji morali popisati arhivske inventarje, kar je velik in dolgotrajen izziv.

Mednarodna raziskava, pri kateri sem sodelovala, je bila izvajana po obdobju pandemije covid-19, vendar se je delno posvečala tudi vprašanju antiromizma/anticiganizma med novo koronaboleznijo. Zagovornik načela enakosti, ki je sodeloval v naši raziskavi, mi je odpisal, da je vladi Republike Slovenije predlagal, naj ugotovi izzive romske skupnosti med pandemijo; Ministrstvu za izobraževanje in šolstvo je priporočil zagotovitev tehničnih pogojev za šolanje na daljavo vseh otrok, opozoril je, da so ob morebitnem ponovnem zapiranju šol posebej težavne posledice za ranljive skupine in da obstaja možnost poglobljanja izobraževalne vrzeli za romske otroke. Priporočil je, naj ob t. i. protikoronskih ukrepih Rome informirajo v romskem jeziku ter naj zagotovijo brezplačne zaščitno opremo in obroke. Posebej je izpostavil, da naj se v osnutek nacionalnega programa ukrepov za Rome 2021–2030 umesti ukrepe, ki bi »premostili razkorak« med večinskim in romskim prebivalstvom, saj se je zaradi pandemije izključenost Romov še povečala. Med drugim

je izpostavil, da je leta 2019 obravnaval tudi primer sovražnega govora na spletu. Ob dnevu spomina na genocid nad Romi, 2. avgusta 2019, je na strani Pomurec.com prepoznal dva diskriminatorna komentarja in pri upravitelju strani na podlagi zakonodaje zahteval odstranitev objav. Ker upravitelj ni ukrepal, je proti njemu sprožil zakoniti postopek na način, ki ga določa Zakon o varstvu pred diskriminacijo (ZVarD), saj naj bi komentarji pozivali k diskriminaciji in s tem spodbujali sovraštvo ter nestrpnost do Romov (Zagovornik načela enakosti, pisna korespondenca, 15. december 2021).¹⁴

Čeprav je večina sogovornikov menila, da se nasilje nad Romi v času pandemije covida-19 ni stopnjevalo, so sogovorniki izpostavili, da so bili Romi med pandemijo pozabljeni in da so jih obiskovale le nevladne organizacije ter ozaveščale o preventivi, medtem ko vladnih predstavnikov na teren ni bilo (Horvat Muc, intervju, 18. 10. 2021). Zasledili smo številne antiromistične/anticiganistične komentarje, ki so ponovno izhajali iz stereotipov o tatovih, kriminalcih, nesocializiranih (varianeta ideologije o »asocialnosti«), s posploševanjem le-teh na vse Rome.

Sogovorniki so izpostavili potrebo po raziskovanju zgodovine Romov od časa habsburškega imperija do današnje države Slovenije, s strani profesionalnih zgodovinarjev, ki bi morali v prihodnjih letih zmanjšati razkorak med vednostmi o romskih skupnostih v Sloveniji in tistimi v drugih evropskih državah. Izpostavili so vključevanje zgodovine porajmosa v šolske kurikule za celotno populacijo in večji poudarek na poznavanju romskega genocida med 2. SV. Poudarili so velik pomen ekskurzij tako učencev kot tudi učiteljev na kraje spomina (v taborišča oz. v muzeje, npr. v Muzej talcev v Begunjah): obisk Auschwitzta, ki je bil za člane Romskega akademskega kluba enkraten dogodek, bi morali organizirati pogostejše (Brizani, intervju, 21. 10. 2021).

Sogovorniki so poudarili, da bi morala biti obstoječa zakonodaja za sankcioniranje proti-

romske diskriminacije in anticiganizma temeljiteje implementirana. Romski aktivisti in drugi sogovorniki so se zavzeli za uradno priznavanje 2. avgusta kot spominskega dneva, pri katerem bi s komemoracijami sodelovala tudi vlada Republike Slovenije, tako da to spominjanje na ta dan ne bi bilo obeleženo le na lokalnih ravneh. Poseben izziv, povezan s tem, je tudi preseganje razdeljenosti v romskih in sintskih skupnostih, h kateri prispevajo tudi razlike v statusih med t.i. avtohtono in neavtohtono skupnostjo Romov.

Seznam intervjuvancev

Anonimni državljani, 2021. Intervju je bil izveden 23. decembra.

Anonimna državljanka, 2021. Sodelavka nevladne organizacije EKEPA Maribor. Intervju je bil izveden 13. oktobra.

Bedrač, Marjetka, 2021. Koordinatorica programov v Centru judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor; članica slovenske nacionalne delegacije Mednarodne zveze za spomin na holokavst. Intervju je bil izveden 13. oktobra.

Brizani, Enisa, 2021. Predstavnica romske nevladne organizacije Romski akademski klub; novinarka in urednica oddaje *Naše poti – Amaro droma* na Radioteleviziji Slovenija. Intervju je bil izveden 21. oktobra.

Hajdinjak, Boris, 2021. Direktor Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor; nekdanji profesor zgodovine na gimnaziji; član slovenske nacionalne delegacije Mednarodne zveze za spomin na holokavst. Intervju je bil izveden 19. oktobra.

Horvat Muc, Jožek, 2021. Predstavnik Zveze Romov Slovenije in nevladne organizacije Romani union Murska Sobota. Intervju je bil izveden 18. oktobra.

Klopčič, Vera, 2021. Članica Slovenske nacionalne delegacije Mednarodne zveze za spomin na holokavst; nekdanja zaposlena na Inštitutu za narodnostna vprašanja kot

¹⁴ Celoten povzetek primera je dostopen na povezavi Zagovornik načela enakosti (2019).

znanstvena svetnica. Intervju je bil izveden 19. oktobra.

Lemaić, Marko. 2021. Uslužbenec Direktorata za socialne zadeve pri Ministrstvu za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti. Intervju je bil izveden 23. decembra.

Seger, Rudolf (Rudi) – Janez. 2021. Predsednik sintske nevladne organizacije organizacije. Intervju je bil izveden 14. oktobra.

Studen, Andrej, 2021. Redni profesor, znanstveni svetnik, specialist za socialno zgodovino 18. in 19. stoletja na Inštitutu za novejšo zgodovino. Intervju je bil izveden 31. avgusta.

Zalar, Vita, 2021. Mlada raziskovalka in doktorandka na Znanstvoraziskovalnem centru Slovenske akademije znanosti in umetnost, Inštitutu za kulturno zgodovino, specialistka za zgodovino Romov. Intervju je bil izveden 19. avgusta.

Arhivski viri

AS: Arhiv Republike Slovenije. AS 1830, Prijavnica za vstop v OF Slovenije v Beogradu.

Aarolsen Archives. B. D. 3 Registrations and Files of Displaced Persons, Children and Missing Persons / 3.2 Relief Programs of Various Organizations / 3.2.1 IRO "Care and Maintenance" Program / Personal file of Braidic Milka, born in MATERIJA ISTRIA and of further persons. Reference Code: 03020102 006.019.

Viri in literatura

About, I., in A. Abakunova. 2016. *The Genocide and Persecution of Roma and Sinti: Bibliography and Historiographical Review*. Dunaj: International Holocaust Remembrance Alliance.

Berlič, M., L. Matjašič, M. Bedrač, G. Angleitner, T. Lazar, B. Ritonja, T. Skale idr. 2016. *Kamnite solze: spominjanje in učenje o holokavstu in genocidu nad*

Romi. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga.

»Ciganje, ki so kradnoli konje, pod ključom.« 1938. *Novine Slovenske krajine*, 28. avgust.

»Ciganska zalega.« 1938. *Slovenski narod*, 17. avgust.

Council of Europe. B. I. »Chronology of the Roma Holocaust.« <https://www.coe.int/en/web/roma-genocide/chronology-of-the-roma-genocide>.

David, L. 2020. *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.

DiRicchardi-Muzga, R. 2011a. *Kraintike Sinti estraiharia*. Ljubljana: Zveza romskih skupnosti Umbrella - Dežnik, Anglunipe - RIC.

DiRicchardi-Muzga, R. 2011b. *Tudi bog je umaknil svoj pogled od Ciganov, Romov: Naci holokausta; Berša bibahtalipe Romenghere*. Ljubljana: Društvo Romski informacijski center Slovenije Anglunipe.

Facing History and Ourselves. 2016. »Raphael Lemkin and the Genocide Convention.« Facing History and Ourselves, 2. avgust. <https://www.facinghistory.org/resource-library/raphael-lemkin-genocide-convention>.

Ferenc, T. 1987. *Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945*. 1, *Država v državi*. Ljubljana: Borec.

Fings, K. B. I. »Voices of Victims: Genocide, Holocaust, Porajmos, Samudaripen.« RomArchive. <https://www.romarchive.eu/en/voices-of-the-victims/genocide-holocaust-porajmos-samudaripen/>.

Fings, K., H. Heuß in F. Sparing, ur. 1999. *From 'Race Science' to the Camps: The Gypsies during the Second World War 1*. Pariz: Centre de recherches tsiganes.

Fremont, R. 1938. »Svet o razvalinah.« *Slovenski narod*, 27. januar.

Gorenjski muzej. B. I. »Begunjske knjige na spletu.« <https://www.gorenjski-muzej.si/begunjske-knjige-na-spletu/>.

- »Giftmord aus Eifersucht.« 1938. *Marburger Zeitung*, 23. julij.
- Glaeser, U., A. Kury, V. Klopčič in M. Toš. 2013. *Romi v gibanju = Roma on the Move*. Prevedla M. Toš idr. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga.
- Hajdinjak, B. 2020. »Tu se je smrt utrudila do smrti ...«: slovenske žrtve Auschwitza. Katalog razstave. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga.
- Hancock, I. 2006. »On the Interpretation of a Word: Porrajmos as Holocaust.« https://radoc.net/radoc.php?doc=art_e_holocaust_interpretation&lang=en&articles=true.
- Horvat, S. 2015. »Zgodba Gizele Horvat.« V *Porajmos: zamolčani genocid nad Romi*, uredili V. Klopčič in M. Bedrač, 13–18. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga.
- Horvat Muc, J., D. Acković in R. Đurić. 2015. *Porajmos*. Murska Sobota: Romani union.
- »In einem Dorfe bei Budapest.« 1938. *Marburger Zeitung*, 20. januar.
- International Holocaust Remembrance Alliance. 2021. »Roma Genocide Remembrance Day 2021.« 30. julij. <https://holocaustremembrance.com/news/roma-genocide-remembrance-day-2021>.
- International Holocaust Remembrance Alliance. B. l. »Genocide of the Roma: Overview of International Organizations Working on Historical and Contemporary Issues Connected to the Genocide of the Roma.« <https://holocaustremembrance.com/resources/roma-genocide-international-organizations>.
- »Iz policijske kronike.« 1938. *Slovenski narod*, 4. februar.
- Janko Spreizer, A. 2002. *Vedel sem, da sem Cigan - rodil sem se kot Rom: znanstveni razizem v raziskovanju Romov*. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis – Fakulteta za podiplomski humanistični študij.
- Janko Spreizer, A. 2009. »Le rôle de la romologie dans la production de la mémoire collective des Roms.« V *Histoire de l'oubli en contextes postsocialiste et postcolonial = Zgodovina pozabe v postsocialističnem in postkolonialističnem kontekstu*, uredil Patrick Vauday, P. Zupanc, R. Močnik in D. B. Rotar, 115–131. Koper: Université de Primorska, Centre de recherches scientifiques, Maison d'édition Annales, and Société d'histoire de Primorska Sud.
- Joskowicz, A. 2023. *Rain of Ash: Roma, Jews, and the Holocaust*. Princeton, CA: Princeton University Press.
- »Ka pravite?« 1939. *Novine Slovenske krajine*, 16. april.
- Kenrick, D., ur. 1999. *In the Shadow of the Swastika. 2, The Gypsies during the Second World War*. Pariz: Centre de recherches tsiganes.
- Kenrick, D., ur. 2006. *The Gypsies during the Second World War. 3, The Final Chapter*. Pariz: Centre de recherches tsiganes.
- Klopčič, V., in M. Bedrač, ur. 2015. *Porajmos: zamolčani genocid nad Romi = Porrajmos: the withheld genocide of the Roma*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga.
- Komac, M. 2021. »Pobijanje Ciganov med drugo svetovno vojno v Sloveniji.« *Zgodovinski časopis* 75 (1–2): 216–239.
- Kovač-Zupančič, M., in L. Ksela-Jasna. 1982. *Auschwitz – Birkenau = (Oswiecim – Brzezinka)*. Maribor: Obzorja.
- »Kruto maščevanje.« 1938. *Slovenec*, 23. februar.
- Kuzmič, F. 2013. »Holokavst in prekmurski Romi.« V *Slovenski Judje: zgodovina in holokavst II*, uredila N. Lešnik in M. Toš, 74–80. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga.
- Lewy, G. 2000. *The Nazi Persecution of the Gypsies*. New York: Oxford University Press.
- Ogrin, F. 1936. »Beračenje, potepanje in ciganstvo v socialni in pravni obleki.«

- Samouprava, glasilo županske zveze v Ljubljani* 4 (8–9): 93–97.
- Museo dela communita ebraica di Trieste. 2023. »Stumbling Stones 2023.« Museo dela communita ebraica di Trieste, 18. januar. <https://www.museoebraicotrieste.it/en/2023/01/11/stumbling-stones-2023/>.
- Podberšič, R. 2014. »Žrtve revolucije med Romi na Slovenskem.« V *Revolucionarno nasilje, sodni procesi in kultura spominjanja: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta*, uredila M. Čoh Kladnik, 78–94. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo.
- Polič, R. 1975. *Belokranjski odred*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Slovenska tiskovna agencija. 2008. »27. januar - Mednarodni dan spomina na žrtve holokavsta.« Siol.net, 26. januar. <https://siol.net/novice/slovenija/27-januar-mednarodni-dan-spomina-na-zrtve-holokavsta-33567>.
- Slovenski etnografski muzej. 2011. »Mag. Rinaldo Diricchari Muzga: Slovenski Sinti, predavanje.« 7. april. <https://www.etno-muzej.si/en/node/2691>.
- Stariha, G. 2007. »"Z nobenim delom se ne pečajo, le z lažnivo beračijo!": odgon kot institucija odvrčanja nezaželenih.« *Zgodovina za vse* 14 (1): 37–76.
- Stauber, R., in R. Vago. 2007. »Introduction.« V *The Roma: A Minority in Europe; Historical, Political and Social Perspectives*, uredila R. Stauber in R. Vago, xii–xix. Budimpešta: Central European University Press.
- Studen, A. 2015. *Neprilagojeni in nevarni: podoba in status ciganov v preteklosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Šiftar, V. 1970. *Cigani: minulosť v sedanjosti*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Šinkovec, S. 1995. *Begunje: nemška okupacija 1941–1945*. Kranj: Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko.
- Štrukelj, P. 1980. *Romi na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Tominšek Čehulić, T. 2010. »Druga svetovna vojna in njene posledice za Belokranjce (1941–1945).« *Kronika* 58 (3): 859–874.
- Tominšek Čehulić, T., M. Šorn, M. Rendla in D. Dobaja. 2021. *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Toš, M. 2013. »Genocid nad Romi: pozabljeni holokavst.« V U. Glaeser, A. Kury, V. Klopčič in M. Toš, *Romi v gibanju = Roma on the Move*, 38–50. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga.
- United States Holocaust Memorial Museum. 2021. »Series: Roma (Gypsies).« *Holocaust Encyclopedia*. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/series/roma-gypsies?parent=en%2F4500>.
- »Vino, čardaš in ciganska muzika.« 1938. *Slovenski narod*, 4. februar.
- Vodopivec, P. 1998. »Trideseta leta.« V *Slovenska trideseta leta: simpozij 1995*, uredila P. Vodopivec in J. Mahnič, 7–17. Ljubljana: Slovenska matica.
- Vojak, D. 2020. »Roma Resistance in Srbija, Slovenija, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Macedonia during World War II.« V *Re-Thinking Roma Resistance throughout History: Recounting Stories of Strength and Bravery*, uredili A. Mirga-Kruszelnicka in J. Dunajeva, 45–67. Budimpešta: European Roma Institute for Arts and Culture.
- Weiss-Wendt, A., ur. 2013. *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration*. New York: Berghahn.
- Wikipedia. B. l. »Hans Gross.« https://en.wikipedia.org/wiki/Hans_Gross.
- Zagovornik načela enakosti. 2019. »Pozivanje k diskriminaciji na spletnem portalu.« 3. december. <https://www.zagovornik.si/pozivanje-k-diskriminaciji-na-spletnem-portal/>.

- Zalar, V. 2015. »Romi in Sinti na Slovenskem med drugo svetovno vojno.« Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani.
- Zebić, E. 2021. »U Zagrebu prvi 'prag spoticanja' za Rome žrtve ustaškog režima.« *Radio Svobodna Evropa*, 5. november. <https://www.slobodnaevropa.org/a/zagreb-prag-spoticanja-romi-ustaski-rezim-ndh/31547694.html>.
- »Zigeuner-Ansiedlung in Abessinien?« 1938. *Marburger Zeitung*, 15. julij.
- Zimmermann, M. 1996. *Rassenutopie und Genozid: die nationalsozialistische »Lösung der Zigeunerfrage«*. Hamburg: Christians.
- Zimmermann, M., ur. 2007. *Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts*. Stuttgart: Franz Steiner.

Povzetek

Članek pojasnjuje dolgotrajno pot k priznavanju genocida nad Romi v Evropi, od poveljne Lemkinove opredelitve pojma genocid do izhodišč za raziskovanje in ohranjanje spomina na holokavst. Po Lei David sestavek oriše pojem »moralno spominjanje«, ki je utemeljen na normativnih nazorih človekovih pravic in izhaja iz »soočanja s preteklostjo«, »dolžnosti spominjati se« in uresničevanja načela »pravica za žrtve«. Pri historiografski analizi vzorcev preganjanja Romov v Evropi pod nacistično prevlado se danes uporablja pravni okvir Združenih narodov. Na podlagi Konvencije o preprečevanju in kaznovanju genocida, ki je bila sprejeta leta 1948 pri Združenih narodih, ter na podlagi pravnih praks, ki ugotavljajo kriminalni namen, danes nedvomno velja, da je šlo med drugo svetovno vojno za genocid nad Romi. Za razliko od judovskega holokavsta romski genocid opredeljuje dolgoletni molk o preganjanju, zapiranju in uničevanju romskih skupnosti, zato nekateri govorijo o zamolčanem holokavstu. Po razgrnitvi terminologije za poimenovanje tega strahotnega zgodovinskega obdobja, ki ga v romskih skupnostih označujejo pojmi *porajmos*, *samudaripen* pa tudi *kali traš*, *berša bibabtale* in *holokosto/holokausto*, članek pojasnjuje razloge za zapostavljenost tovrstnega preučevanja. Prinaša kratek pregled temeljne literature s področja raziskovanja genocida nad Romi.

V nadaljevanju besedilo predstavlja metodologijo projekta Boj proti izkrivljanju genocida nad Romi v jugovzhodni Evropi - ključni element za razvoj strategij proti rasizmu ter protidiskriminacijskih politik in praks in ugotovitve študije primera Slovenije o obravnavanju, komemoriranju, izkrivljanju ter zanikanju genocida nad Romi. V kratkem zgodovinskem orisu preganjanja Romov in Sintov na ozemlju današnje Slovenije pred in med drugo svetovno vojno so ob nacističnem genocidu nad Romi v Sloveniji omenjeni tudi množični partizanski poboji Romov, ki se jih v nedavnih reprezentacijah preteklosti zmotno enači z genocidom nad Romi. Posebna pozornost je posvečena analizi tiska pred drugo svetovno vojno ter analizi intervjujev z izbranimi sogovorniki o raziskovanju, izobraževanju in komemoriranju ter kulturi spominjanja po letu 2010. Besedilo prinaša tudi analizo diskurza o izkrivljanju in priporočila za prihodnje raziskovanje genocida nad Romi ter Sinti med drugo svetovno vojno, ki se premešča s perspektive žrtve k aktivnemu odporniškemu gibanju in k razvijanju pristopov za ohranjanje spomina na genocid nad Romi v širši javnosti.

Summary

The article explains the long journey towards the recognition of the genocide of the Roma in Europe, from Lemkin's post-war definition of genocide to the foundations for Holocaust research and commemoration. Following Lea David, the paper outlines the notion of 'moral remembrance', grounded in normative human rights perspectives and rooted in the premises of 'facing the past', the 'duty to remember' and the realisation of the principle of 'justice for the victims'. The historiographical analysis of the patterns of persecution of the Roma in Nazi-dominated Europe is today informed by the legal framework of the United Nations. Based on the 1948 United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide and legal practices that establish criminal intent, it is now clearly accepted that genocide was committed against the Roma during the Second World War. Unlike the Jewish Holocaust, the Roma genocide is defined by the long silence on the persecution, imprisonment and destruction of Roma communities, which is why some speak of a unspoken Holocaust. After explaining the terminology that describes this terrible historical period and

which is referred to in Roma communities by the terms 'Porajmos' and 'Samudaripen', as well as 'kali traš', 'berša bibahtale', and 'Holokosto/Holocausto', this article provides a brief overview of the core literature on the Roma genocide and explains the reasons for the neglect of its study. The text presents the methodology of the project 'Combating the Distortion of the Roma Genocide in South-Eastern Europe - a Key Element for the Development of Anti-Racism Strategies and Anti-Discrimination Policies and Practices', and the findings of a case study of Slovenia on the approach to history, commemoration, distortion, and denial of the Roma genocide. In a brief historical outline of the persecution of Roma and Sinti on the territory of present-day Slovenia before and during the Second World War, the Nazi genocide of the Roma in Slovenia is mentioned. The massive partisan killings of Roma are described, which are mistakenly equated with the Roma genocide in recent representations of the past. Particular attention is paid to analysis of the pre-World War II press and interviews with selected interviewees on research, education and commemoration, and the culture of remembrance after 2010. The text also provides an analysis of the discourse on the distortion of the genocide and recommendations for future research on the genocide of Roma and Sinti during World War II, which shed light on the shift from victimhood to an active resistance movement and to its commemoration of the genocide of the Roma in the broader public sphere.